

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-2.2>

О. О. Фаст, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та теоретико-правових дисциплін Інституту права
та суспільних відносин ВНЗ Відкритий міжнародний
університет розвитку людини «Україна»

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО МЕЖІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

У статті досліджується питання розвитку середньовічних уявлень про межі реалізації та умови легітимності державної влади. Розглядаються основні фактори їх формування. На основі аналізу правових звичаїв раннього середньовіччя, актів писаного законодавства, праць філософів, політичних мислителів та юристів встановлено основні визначальні риси середньовічних уявлень про межі здійснення державної влади. Відзначається, що абсолютна більшість середньовічних держав Європи були монархіями і не знали ідеї народного суверенітету. Монарх вважався жодним чином не підпорядкованим суспільству, а його законодавча влада не обмеженою. Уже наприкінці раннього етапу Середніх віків виникає концепція монарха як живого закону. Разом із тим легітимність влади монарха не була безумовною та на різних етапах визначалася і забезпечувалася різними юридичними критеріями, порушуючи які монарх відразу перетворювався на тирана, а його влада втрачала легітимність.

Ідея легітимності влади пов'язується із принципом справедливості та в комплексі з ідеєю «права на опір» несправедливому закону отримує філософське обґрунтування у працях Іоана Солсберійського, Фоми Аквінського та інших мислителів.

Намагання перевести дане явище у правове поле зумовило виникнення в державах Західної Європи примітивних конституційних актів, які встановлювали взаємні права та обов'язки королів та підданих, закладали базис майбутніх концепцій народного суверенітету та суспільного договору.

Ключові слова: середні віки, державна влада, легітимність влади, правовий звичай, Велика хартія вольностей, Золота булла, історія права.

O. O. Fast. Evolution of ideas about state power limits in medieval Europe

The article reviews the development of medieval ideas about the limits of realization and conditions of legitimacy of state power. The main factors of their formation are considered. On the basis of the analysis of the legal customs of the early Middle Ages, the acts of legislation, the works of philosophers, political thinkers and lawyers, the main defining features of medieval ideas about the limits of the realization of state power were determined. It is noted that the vast majority of medieval European states were monarchies and did not know the idea of people's sovereignty. The monarch was in no way subordinate to society and his legislature was not restricted. Already at the end of the early stages of the Middle Ages, the concept of the monarch as a "living law" ("lex animate" or "lex viva") emerges. This thesis is almost equally formulated in Western European and Byzantine authors, which testifies to the deep rooting of this idea in all of medieval Europe.

At the same time, the legitimacy of the monarch's power was not unconditional, and at various stages it was defined and provided with different legal criteria, violating which the monarch immediately turned into a tyrant and his power lost legitimacy. In the early Middle Ages in the German and Slavic peoples, such a criterion was the legal custom, ("honor") that was the obligation to fulfill its high status.

In later periods, the idea of legitimacy of power is associated with the principle of justice and, in combination with the idea of the "right to resist" unjust law, receives a philosophical foundation in the writings of John of Salisbury, Thomas Aquinas and other thinkers.

The attempt to translate this phenomenon into a legal field caused the emergence of primitive constitutional acts in the states of Western Europe (Magna Carta, Golden Bull, Great Ordinance), which established the mutual rights and obligations of kings and subjects, and laid the basis for future parliamentarism. These regulations were, in their essence, a formal expression of a social contract several centuries before the emergence of the relevant scientific theory. In the late medieval period, early concepts of people's sovereignty and the social contract emerged.

Key words: Middle Ages, state power, legitimacy of state power, state power limits, legal custom, Magna Carta, Golden Bull, history of law.

Постановка проблеми. Генеза ідеї лімітування державної влади традиційно пов'язується із філософсько-правовими та політичними вченнями пізнього Ренесансу та Просвітництва та розглядається в контексті таких конституційних доктрин, як демократія, народний суверенітет, поділ влад тощо. Разом із тим об'єктивний аналіз історико-правових та наукових джерел дає підстави стверджувати, що питання визначення меж державної влади було актуальним і для мислителів попередніх епох, які вибудовували свої теорії на світоглядній основі відмінній від модерної. Пошуку критеріїв легітимності та меж компетенції державної

влади присвячені праці античних філософів та політичних мислителів: Платона, Аристотеля, Цицерона та інших. Дані питання не втрачають значення і в епоху середньовіччя.

Природно, що сучасні теорії легітимності державної влади виникли не на порожньому місці, а внаслідок переосмислення та розвитку інтелектуального спадку античної та середньовічної правових культур. Варто зауважити, що хоча мислителі модерної епохи вважали себе радше наступниками античних, а не середньовічних авторів, останнім часом все більше дослідників схиляється до думки, що, за своєю ідеологією вони були значно ближчими до останніх, ніж до філософів Стародавньої Греції та Риму [1, с. 6].

Відповідно, вивчення політико-правових уявлень Середніх віків викликане не лише суто історичним інтересом. Дослідження концепцій природи та меж компетенції державної влади, які панували у середньовічній Європі, дає можливість виявити генетичне коріння базових конституційних теорій та доктрин сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо античні та модерні філософсько-правові та політико-правові вчення та уявлення достатньо ґрунтовно досліджено вітчизняною та зарубіжною історико-правовою наукою, то погляди середньовічних мислителів та юристів на питання меж та критеріїв легітимності державної влади часто залишаються поза увагою науковців. Такий стан речей пояснюється низкою причин, як наукового, так і соціокультурного характеру, серед яких: порівняно мала кількість збережених письмових першоджерел та їх перекладів; релігійний характер філософсько-правового мислення, притаманний даній епосі; а також стереотипне уявлення про Середні віки як період культурного та наукового занепаду.

Окремі аспекти середньовічних правових вчень та уявлень про природу та межі компетенції державної влади досліджувалися знаними представниками юридичної науки різних країн, серед яких: Е. Аннерс, Б. Бікс, Г.Дж. Берман, Б. Таманага, Ж. Маритен, Д.М. Фініс, І.І. Царьков та інші. Не оминула даного питання і вітчизняна наукова думка. Серед українських правників варто відмітити праці О.В. Буткевич, С.П. Головатого, М.І. Козюбри, С.П. Погребняка, С.В. Шевчука та інших. Із точки зору історичної та філософської наук окремі аспекти даного питання досліджували такі українські та зарубіжні автори: В.В. Бібіхін, В.Д. Гвоздецький, О.І. Гвоздік, А.Я. Гуревич, Ж. Ле Гофф, А.М. Домановський, Ж. Дюбі, Е. Калделліс, Е. Канторович, І.П. Медведєв, О. Марквард, С.С. Неретіна, М.Г. Патеї-Братасюк, С.Б. Сорочан, Б.Н. Флоря, Н.А. Хачатурян та інші.

Мета. Дослідження має на меті виявити характерні риси середньовічних уявлень про легітимність та межі компетенції державної влади, а також показати діалектичний розвиток зазначених уявлень протягом досліджуваної епохи.

Результати. Більшість дослідників погоджуються, що в основі середньовічного розуміння природи та умов легітимності влади лежить звичаєве право «варварських» племен, поєднане з римськими республіканськими та імперськими політико-правовими традиціями, переосмисленими крізь призму християнської теології.

Під «варварським звичаєвим правом» у даному випадку розуміються правові звичаї племінних союзів, які заселили Європу в результаті великого переселення народів та заклали основи для формування національних держав сучасної Європи. Історико-юридичною наукою найбільш ґрунтовно досліджено право германських племен, проте, як буде показано далі, правові звичаї інших народів ранньосередньовічної Європи мали з ними багато спільних рис.

У ранньосередньовічному культурно-правовому просторі основою авторитету звичаю, як джерела права, визнавалася давність походження, яка утворювала навколо нього ореол сакральності. Відповідно, звичай вважався беззаперечно справедливим, що породжувало переконання про його незмінність та неможливість доповнення. Так, у ранньосередньовічний період метою діяльності народних зборів (слов'янських віч, скандинавських тингів, германських фолькмотів) визнавалося не створення правових норм, а радше проголошення стародавніх звичаїв та віднайдення в них моделі правильної поведінки в конкретних обставинах. Г.Дж. Берман слушно звертає увагу, що учасників таких зборів вважали не законотворцями, а «закономовцями». У цьому відношенні показово, що будь-які рішення германського фолькмоту, як нормативного, так і індивідуального характеру, позначалися єдиним терміном – «*dom*», який може бути перекладений як «доля», тобто щось невідворотне і справедливе [2, с. 72].

Політико-правовий світогляд побудований навколо ідеї сакралізованого звичаю, зумовив формування специфічних уявлень про природу і призначення державної влади. Німецький дослідник Фріц Керн наголошує, що мета держави, відповідно до політичних уявлень давніх германців, полягала в закріпленні та збереженні існуючого прабатьківського ладу, «старого доброго закону» [3, с. 91]. Відповідно, сфера діяльності влади визначалася та обмежувалася звичаєм.

У процесі розвитку середньовічного суспільства відбувається поступова централізація державної влади. Роль народних зборів із часом занепадає, а монархи концентрують дедалі більше повноважень. Проте і за нових умов обов'язок дотримання звичаєвого права залишається непорушним для правителя так само, як і для приватної особи. Середньовічна правова доктрина не сформувала концепції народного суверенітету: у класичний період монарх вважався таким, що не підпорядковується жодній людині, проте був зобов'язаний дотримуватися неписаного закону [3, с. 20].

Відповідно до звичаєвих уявлень легітимність влади монарха зумовлювалася його відповідністю природі та призначенню влади, а також виконанням низки традиційних функцій. Основною задачею монарха вважалося управління державою згідно з принципами звичаєвого права та забезпечення справедливості в законотворчій діяльності та вирішенні судових спорів. Крім того, до обов'язків монарха входила низка архаїчних вимог, таких як: керувати військовими кампаніями та бути сміливим у битві, роздавати подарунки та привілеї воїнам та аристократам, організувати бенкети тощо [4, с. 21].

Приблизно до XI–XII сторіччя звичай залишався основним джерелом права християнських держав Європи, за виключенням хіба-що Візантії, де римська політико-правова традиція ніколи не переривалася, проте еволюціонувала. Зводи законів від Салічної закону до Руської Правди так само не створювали нових норм, а лише фіксували та конкретизували «одвічні звичаї предків».

Проте в пізніший період, у зв'язку з розвитком та ускладненням економічних відносин, виникає необхідність більш визначеного та динамічного правового регулювання. Роль звичаю як джерела права поступово зменшується, натомість активізується пряма законотворча діяльність монархів, а римська політико-правова традиція переживає друге народження. Розвиток схоластики та юриспруденції зумовлює нові філософські пояснення природи державної влади. Дані фактори, з одного боку, утверджують авторитет влади монарха, а з іншого – встановлюють для неї нові обмеження.

Натхненні християнською теологією, середньовічні мислителі розглядали державу як віддзеркалення небесної ієрархії: монарх керує державою так само, як Бог керує Всесвітом. Відповідно, високий авторитет монархів визнавався суспільно корисним та, принаймні в теорії, тільки сприяв утвердженню прав індивідів та соціальних станів. Разом із тим, незважаючи на безпрецедентний авторитет, влада монарха вважалася легітимною тільки за умови її здійснення на законних (в широкому сенсі) підставах та в інтересах суспільного блага, тобто коли влада відповідала своєму призначенню за походженням і спрямуванням.

У даний період поступово утверджується вчення про монарха, як «живий (або одухотворений) закон» (*lex animate* або *lex viva*). Про глибоке вкорінення даної ідеї у правову культуру середньовіччя свідчить те, що вона практично незмінно зустрічається в самих різних авторів: від візантійських філософів до юристів Західної Європи. Термін *lex animate* з'являється ще в одному з едиктів імператора Юстиніана, проте широке використання отримує лише в період класичного Середньовіччя [5, с. 47].

Німецький хроніст Готфрід Вітербський описує таке звернення чотирьох анонімних докторів права з Болоньї до імператора Фрідріха Барбароси: «Ти, як живий закон, можеш надавати, скасовувати та проголошувати закони; за твоїм наказом підносяться та втрачають владу герцоги та правлять королі; ти, як одухотворений закон, здійсниш усе, що не побажаєш» [5, с. 213]. Болонським юристам вторить юрист Іоан Вітербський, який в «Зеркалі градському» зазначає, що Бог підпорядкував закони імператору та послав його людям, як живий закон [5, с. 213].

Незважаючи на оманливо авторитарне звучання даної ідеї, її детальний аналіз дозволяє стверджувати, що теза «монарх – живий закон» має мало спільного з абсолютизацією персональної влади. Середньовічні мислителі наголошують, що король має необмежені повноваження відносно примусової сили позитивного права, оскільки воно в будь-якому випадку отримує законну силу від монарха, однак той самий монарх зв'язаний принципами природного (встановленого Богом) права, якому він зобов'язаний добровільно підпорядковуватися.

Видатний середньовічний юрист Егидій Римський, розвиваючи дану ідею, приходить до висновку, що оскільки король є різновидом закону, то і закон є різновидом короля: «Якщо король – це живий закон, отже закон – це не неживий правитель». Дана сентенція привертає увагу тим, що вперше фіксує базову позицію сучасного принципу верховенства (панування) права. Особливим «генетичним» зв'язком між законом та монархом середньовічні автори пояснювали специфічну функцію короля – бути посередником між природним та позитивним правом [5, с. 220].

Думку Егидія підтверджує відома максима «закон робить короля», яка належить іншому видатному юристу середньовіччя – британцю Генрі Брактоуну. Король у своїх повноваженнях зв'язаний законом, який визначає межі королівської влади, але цей самий закон, з іншого боку, підсилює монаршу владу, наділяючи короля винятковими правами. При цьому влада короля розповсюджується лише на те, що він отримав згідно закону [6, с. 14].

Аналогічні ідеї зустрічаються і у мислителів європейського Сходу. Так, видатний візантійський філософ, богослов та державний діяч Миколай Містик називав імператора неписаним законом, проте уточнював, що ця дефініція зовсім не означає що монарх наділений правом порушувати закон і робити усе, що заманеться, навпаки, імператор є законом, який знаходить прояв у його діях, спрямованих на утвердження суспільної користі. Якщо ж василевс творить несправедливість, він неминуче перетворюється на тирана, тим самим заперечуючи божественне походження своєї влади, та втрачає легітимність. Самодержець, на думку Миколая, має «задовольнятися своєю владою і не переступати меж намічених йому Богом» [7, с. 70].

Характерно, що середньовічна політико-правова культура отримала у спадок від Стародавнього Риму не лише монархічну, але і республіканську традицію. Хоча, як уже зазначалося, середньовічна публічно-правова доктрина не знала концепції народного суверенітету, все ж легітимність влади монарха до деякої міри

санкціонувалася народом та контролювалася ним. Середньовічне право містило доволі примітивну, до кінця неоформлену систему народної легітимації глави держави, яка, крім того, не була однорідною та постійною, а також вирізнялася регіональною специфікою.

Процес сходження монарха на престол зазвичай супроводжувався його публічною присягою перед народом та церквою, у якій проголошувалася мета майбутнього правління та зобов'язання правити справедливо, не переходити прийнятих меж монаршої влади. [8, с. 30]

Аналіз таких монарших присяг дає змогу стверджувати, що і королі, і суспільство однаково вбачали призначення влади у служінні суспільному благу через захист справедливості і дотримання закону, а сама форма присяги дозволяє трактувати її як примітивний «конституційний» договір між народом та монархом. Так, наприклад, Піпін Короткий проголошував: «Так, як ми виконуємо закон щодо всіх, так і бажаємо, щоб усі виконували його щодо нас»; Карл Сміливий обіцяв підтримувати закон і справедливість; а Людовік Заїка зобов'язувався дотримуватися звичаїв і законів держави. [8, с. 30]

Подібні присяги існували і у політичній практиці Візантійської імперії. Найбільш відомою серед них є присяга імператора Анастасія I, текст якої містив, зокрема, такі слова: «Мені відомо, який великий тягар відповідальності був покладений вами на мене, заради загального порятунку; я і прошу Господа, аби ви завжди бачили мене старанно працюючим на благо спільної справи, як ви і сподівалися, коли одногосно обрали мене» [9, с. 102]. Частково зберіглися тексти аналогічних присяг імператорів Мануїла та Олексія Комнінів, Романа Діогена та інших.

Зі сторони народу важливим атрибутом санкціонування влади монарха виступали також своєрідні публічні знаки визнання влади монарха. Такими знаками були акламації у Візантії та літанії (*laudes*) у Західній Європі. Вони являли собою ритуальні публічні вигуки схвалення дій монарха та свідчили про його популярність. Особливого значення даний інститут набув у Візантійській імперії, де принцип спадковості влади утверджувався вкрай важко, та формально кожен імператор отримував владу від народу, в особі мешканців столиці. На практиці сполучення автократичних та республіканських традицій призводило до формування специфічного інституту «популярності» імператора в очах народу, як передумови легітимності його влади. Такий стан речей дозволив американському візантологу Ентоні Калделлісу навіть стверджувати, що візантійська держава мала фактично республіканський характер. Разом із тим після інтронізації влада імператора жодним чином юридично не обмежувалася, а єдиним способом висловлення недовіри до правлячого монарха було позбавлення його влади шляхом повстання.

Західним аналогом такого явища очевидно є знамените германське звичає «право на опір». Згідно з даним принципом будь-який король, який порушив закон, міг бути відсторонений народом від влади. У даному суто середньовічному інституті проявилися перші спроби забезпечити виконання монархом своїх функцій. І король, і народ були пов'язані взаємним обов'язком оберігати закон від порушень і викривлення, і в деяких випадках, коли король виявлявся неспроможним впоратися з виконанням цього обов'язку, його піддані відсторонювали його від влади шляхом повстання. Людина може чинити опір своєму королю і засуджувати його, коли він діє всупереч закону, та може навіть брати участь у війні проти короля. Такі дії не порушують обов'язку вірності, зазначає анонімний автор [8, с. 31].

В основі права на опір лежав принцип феодалної вірності, який накладав взаємні, хоч і нерівні, обов'язки, які поширювалися як на правителя, так і на підданих: покірність, вірність, захист тощо. Феодалні відносини діяли за принципом договору: невиконання обов'язків однією зі сторін тягло за собою право на непокору з боку іншої. Сеньйор, який порушив феодалний обов'язок, втрачав покірність своїх васалів.

Свідчення про наявність аналогічної практики знаходимо і у слов'янських джерелах. Аналіз літописів, художніх та філософських творів, зокрема «Слова о полку Ігоровим», «Слова Даниїла Заточника», «Слова про закон та благодать», дозволяє виділити такі чесноти князя: піклування про загальне благо, справедливість, піклування про військо та підданих, щедрість, зваженість та сміливість у бою. Даний перелік чеснот становив інститут «чесноти» князя – тобто обсяг характеристик, які відповідають високому статусу носія влади. Невідповідність князя таким ознакам, або їх втрата тягла за собою втрату честі, позначену в літописах терміном «сором». [10, с. 16] Втрата честі (*здобуття сорому*) була рівнозначною втраті легітимності та право на правління.

Характерно, що позбавлення нелегітимного монарха влади завжди мало суто консервативний характер: метою повстання була не революційна зміна державного ладу, а, навпаки, відновлення порушеного тираном правового порядку. Сама ж монарша влада не втрачала свого авторитету. Більше того, повалення монарха, що перетворився на тирана, розглядається багатьма середньовічними мислителями як васальний обов'язок його підданих, спрямований на захист та відновлення власної честі та честі сюзерена [11, с. 322].

Право на спротив отримало теоретичне обґрунтування у працях середньовічних філософів та було закріплено в перших «протоконституційних» актах.

До найбільш ранніх теоретичних концепцій тираноборства належить вчення Іоана Солсберійського, якому вдалося узгодити християнське вчення про божественне походження влади із обґрунтуванням права на опір. Філософ не заперечує, що будь-яка влада, якою б тиранічною вона не була, походить від Бога,

який допускає тиранію у якості покарання людям за їхні гріхи. Таким чином, тиран є інструментом божого провидіння, хоча і не усвідомлює цього. Однак, з іншого боку, тиранія сама по собі є гріхом, який має бути покараний. Тому, якщо тиран чинить несправедливо, а тим більше вимагає від підданих порушення «божественних установлень», обов'язок підданих – чинити йому всілякий опір, аж до позбавлення влади і фізичного знищення. У такому випадку уже народ виступає божим інструментом для покарання гріха тиранії: «Право чинити опір тирану є однією з форм покарання, яке Бог насилає на нечестивця, зло завжди карається Господом, а покарання може здійснюватися ним, як напругу, так і через обраних ним людей» [11, с. 325].

Дещо інакше обґрунтовує право на непокору видатний філософ середньовіччя Фома Аквінський. Підставою для опору мислитель визнає виникнення протиріччя між принципами природного закону та несправедливим нормативним актом, «оскільки, як сам такий нормативний акт, такі його виконання є злочином» [12, с. 31]. Відповідно, Фома допускає право народу на повстання з метою повалення влади, яка чинить всупереч природному праву, а найгіршими формами державного правління проголошує олігархію та тиранію, «оскільки вони перебувають найдалі від найкращого державного устрою» [13, с. 245].

Намагання захистити право вільних станів на контроль влади та включити його в систему писаного права зумовило виникнення в епоху пізнього Середньовіччя своєрідних «протоконституцій». Дані акти мали подвійну мету: з одного боку, вони закріплювали окремі права та свободи особистості, або окремих соціальних груп (станів), а з іншого – встановлювали межі королівської влади, порядок її реалізації та форми реагування народу у випадку їх порушення.

Так, Саксонське Зерцало закріплювало право і обов'язок людини опиратися королю і судді, якщо той чинить беззаконня, та перешкоджати йому в усякому беззаконні, навіть якщо він його родич або феодалний сеньйор. Причому такі дії не порушували феодалної присяги на вірність. Подібним чином знаменита юридична формула Арагона встановлювала, що піддані повинні підкорятися королю тільки до тих пір, поки він виконує свої обов'язки. Велика хартія вольностей закріплювала право членів ради за наявності підтримки місцевої громади «примувати і тіснити короля всіма можливими способами, якими тільки можна, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь та іншого» [14, с. 70]. Угорський король Андраш II у Золотій буллі 1222 р. зобов'язується: «Якщо Ми або хто-небудь з наших наступників коли-небудь порушить умови цього статуту, то єпископи і вищі і нижчі благородні люди Нашого королівства, поодинці і всі разом, нинішні і майбутні, в силу цих умов мають необмежене право чинити опір словом і ділом, не викликаючи на себе звинувачень в зраді» [2, с. 279].

«Протоконституційні» акти за своєю суттю являли собою юридичну форму суспільного договору між монархом та підданими. Їх широке розповсюдження, а також наростаюча криза середньовічної правової парадигми зумовили формування ранніх теорій суспільного договору, перші із яких виникли уже в XIV столітті. Італійський мислитель Марсилій Падуанський у праці «Захисник миру» закладає основу ідеї народного суверенітету та стверджує, що передумовою існування гармонійної держави є добровільна згода суспільства коритися законам, а державу, створену людьми, розглядає як інституту покликаного захищати суспільний мир [15, с. 35]. Оригінальну теорію суспільного договору сформулював також пізньовізантійський мислитель Мануїл Мосхопул.

Висновки. Передумовами формування середньовічних уявлень про межі державної влади стали звичаєве право нових народів Європи та римська політична традиція, переосмислені в контексті феодалного суспільно-економічного устрою та християнського віровчення.

У період раннього та високого Середньовіччя авторитет влади монарха вважався беззаперечним та не передбачав існування народного суверенітету. Монарх був не підконтрольним народу та іншим державним інституціям, проте був зобов'язаний діяти в межах звичаєвого права. Уже в цей період визнається право народу на непокору (опір) несправедливому наказу монарха.

Основними умовами легітимності влади за звичаєвими уявленнями вважалися легітимний спосіб одержання та відповідність наказів самій природі влади монарха (справедливість та спрямованість на суспільне благо).

Загальноприйняті уявлення про межі державної влади були теоретично опрацьовані філософами та юристами, а пізніше втілені в нормативних актах, які стали прообразом європейських конституцій.

Середньовічні уявлення про природу та межі державної влади пройшли складний шлях еволюційного розвитку та заклали основи для модерних конституційних концепцій суспільний договору та верховенство права.

Дослідження причинно-наслідкових зв'язків між середньовічними концепціями лімітування державної влади з модерними та сучасними конституційно-правовими доктринами та принципами становить малодосліджений та перспективний напрямок історико-юридичної науки.

Список використаних джерел:

1. Царьков И.И. Развитие правопонимания в европейской традиции права / Ассоциация Юридический центр. Санкт-Петербург : Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 346 с.
2. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. 2-е изд. Москва : Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. 624 с.

3. Kern F. *Kingship and Law in Middle Ages II. Law and Constitution in the Middle Ages*. New York: Frederick A. Praeger Publishers, 1956. xxxi, 214 pp.
4. Анфологион. Славяне и их соседи. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. К 70-летию Бориса Николаевича Флори. Выпуск 12. Москва : Издательство «Индрик», 2008. 416 с.
5. Канторович Э.Х. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии. Изд. второе, исправленное / Пер. с англ. М.А. Бойцова и А.Ю. Серегинной. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. 752 с.
6. Святовец О.А. Генри Брактон и трактат «О законах и обычаях Англии» (Из истории политической мысли XIII века) : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург, 2000. 23 с.
7. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. С. 85.
8. Таманага, Браян. Верховенство права: історія, політика, теорія. / Перекл. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
9. Калделлис Э. Византийская республика: народ и власть в Новом Риме / пер. и отв. ред. В.И. Земскова. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2016. 448 с.
10. Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII – XIII вв.) / Отв. Ред. Б.Н. Флоря. Москва : Знак, 2012. 328 с.
11. Власть, общество, индивид в средневековой Европе / отв. ред. Н.А. Хачатурян; сост. О.С. Воскобойников ; Ин-т всеобщей истории РАН; МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва : Наука, 200. 600 с.
12. Фома Аквинский Сумма тологии. Часть 2-1, Вопросы 90-114. Киев : Ника-Центр. 2010.
13. Аквінський, Тома. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Пер. з латини О. Кислюка ; передм. В. Котусенка. Київ : Основи, 2003.
14. Зборошенко Д.М. Право народу на опір в історико-правовій думці: від зародження до утвердження. *Наукові записки НаУКМА*, 2016. Том 181. Юридичні науки.
15. Защитник мира. Марсилий Падуанский / Пер. с франц. Б.У. Есенова ; науч. ред. Г.П. Лупарева. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и КО», 2014. 656 с.